

Kármán György — Déri Balázs

A zsidó istentisztelet zenéje az ezredfordulón

A Bartók Rádió (MR3) Beszélgetések az egyházzenéről című sorozatában (szerkesztő: Papp Márta) 2000. július 23-án és augusztus 20-án elhangzott műsor szerkesztett változatával emlékeziünk kiváló egyházzenesz kollégánkra, Kármán Györgyre (1933–2008), aki nekünk váratlanul és korán, 2008. május 15-én hunyt el. Az Örökévaló kikutathatatlan döntése előtt meghajolva hálával gondolunk a zsidó istentiszteleti zenében való szolgálatára és tágas lelkű ismeretterjesztő munkásságára.

DB: Köszöntöm Kármán Györgyöt, az Országos Rabbiképző Intézet— Zsidó Egyetem (ORZSE) Liturgia Tanszékének vezetőjét és az Országos Rabbiképző zsinagógájának orgonistáját. Régóta jó barátságban, több mint szakmai kapcsolatban vagyunk, így hát tegeződünk a műsorban is. Hogyan kerültél kapcsolatba az istentiszteleti zenével és általában a zenével, hiszen a polgári életben is a zenei élet különböző területein működsz.

KGy: Gyermekkoromtól kezdve tanulok zenét, zongorát ötéves koromtól kezdve.

DB: Hol volt az a gyerekkor?

KGy: Szegeden. Ott kezdtem el zongorázni tanulni. Nagyon vallásos, neológ zsidó családból származom. Annakidején még édesapám és édesanyám, meg a nagyszüleim vittek el péntekenként a gyönyörű szép szegedi zsinagógába, és ott ismerkedtem meg a zsidó liturgikus dallamokkal, amelyeket akkor még, a holokauszt előtt, a legteljesebb pompájukban lehetett hallani, gyönyörű hangú kántorral és egy fantasztikusan jól működő zsinagógai kórossal. A zenetanulást, hogy egy nagyot ugorjak, a Zeneművészeti Főiskolán fejeztem be, Ungár Imre növendékéként. Zongoraművész-tanári diplomámat 1958-ban szereztem meg.

DB: Olyanokkal jártál együtt a Zeneakadémiára, mint Pauk György, aki barátod volt.

KGy: Pauk György, Frankl Péter, Vásáry Tamás, Rados Ferenc, sorolhatnám tovább, nagyon jó osztály volt. — Hogy magával az orgonázással hogy kerültem kapcsolatba, annak érdekes a története. Kezdjük onnan, hogy a szegedi zsinagógában, ugyanúgy, mint bármely neológ zsinagógában, nem orgonázhatott zsidó művész, ahogy Budapesten sem. Budapesten ott volt a híres Lisznyai Gábor ...

DB: ... aki katolikus volt ...

KGy: ... a Dohány utcai zsinagóga és a Teréz-templom orgonaművésze.

DB: Vagy Gergely Ferenc ...

KGy: ... aki az én tanárom is volt. Mármost Király Könyg Péter, az akkori szegedi városi zeneiskola tanára, zeneszerző, orgonaművész a Fogadalmi templom és a szegedi zsidó hitközség orgonistája volt. 1944-ben a családommal együtt deportáltak Szegedről, ő pedig a mi deportálásunk idején meghalt. Amikor —Istennek hála— visszakerültünk a deportálásból, akkor a szegedi főrabbi, engem ismervén, behívott magához, és föl vitt a templomba, azt mondta: „Kisfiam, itt van egy gomb, ezt meg kell nyomni, megszólal az orgona. Tanulj meg orgonázni, mert nincs, aki játsszon, meghalt a művészünk.” Akkor én azt mondtam, —tizenegy éves múltam—: „De, rabbi, egy zsidó gyerek istentiszteleten nem orgonázhat!” S erre ő azt mondta: „Nézd, mi a fontosabb, hogy szóljon az orgona az istentiszteleteinken, vagy az, hogy te zsidó gyerek vagy? Te tanulj meg orgonázni, én pedig a Jóistennel elintézem, hogy ne haragudjon azért, hogy zsidó gyerek orgonázik.” Így lettem orgonista.

DB: Az elintézés mai napig tart.

KGy: Mai napig tart. Megemlégettük Gergely Ferenc tanár urat, ő aztán engem az ún. konzervatóriumi osztályokban végig tanított, tehát középfokú végzettségem van orgonából. Kántor-orgonista vagyok, vagyis improvizálni tudok, kísérni tudok, de nem vagyok a szó szoros értelmében orgonaművész. De hát a gyakorlati orgonázást, ami egy zsinagógai munkához kell, természetesen végzem azóta is egyfolytában. Szegeden kezdtem, később a lágymányosi —annak idején Bocskai úti— nagytemplomban játszottam, aztán Budán a Frankel Leó utcában, és így tovább. Scheiber Sándor professzor, atyai barátom 1968-ban hívott, hogy én legyek a Rabbiképzőben az orgonista, mert az addig ott orgonázó Doff Imre főkántor úr akkor került át a budai Frankel Leó utcába kántornak. Azóta is itt vagyok.

Egyébként a zeneakadémiai diploma megszerzése után a Magyar Televízióba, annak is a zenei osztályára kerültem. Ott dolgoztam, onnan is mentem nyugdíjba, s tíz éve, amióta megtörtént a rendszerváltozás és vannak egyházi műsorok, a zsidó hitközség világi vezetése és a rabbinárus engem bízott meg azzal, hogy a zenei műsorok mellett mint televíziós legyek az ún. zsidó vallási műsoroknak a szerkesztője.

DB: Ehhez az orgonista funkcióhoz, amelyet a hitközség különböző zsinagógáiban töltöttél be, az utóbbi időben hozzájárult a tanári működésed is, hiszen a következő kántornemzedéknek a képzését is meg kellett szervezned. Erről egy kicsit később beszéljünk majd!

A zsidó istentiszteleti zene történeti rétegei

DB: Hogyha az ember egy közép-európai nagyvárosban, mint amilyen Budapest, a forgalmas utcáról betér egy zsinagógába, —kár, hogy olyan kevesen térnek be, pedig nyitva vannak és bárki nyugodtan bemehet, aki illendően viselkedik—, akkor első pillanatban egy nagyon idegen, nagyon különös zenei

világba kerül bele. Aztán később egyre több olyan dologgal találkozok, ami mégis csak hasonlít ahhoz a zenei műveltséghez, amelyet otthonról vagy a környező világból ismer. Olyan ez, mint az istentiszteleten résztvevők öltözete: nyakkendő és imalepel egyszerre. Ez a két dolog egyáltalán nem áll ellentétben egymással, és a zenében is nagyon jól együtt tudnak hatni a nagyon különböző rétegek, különböző eredetű zenei megoldások. Mivel gondolom, hallgatóink nagyon kevéssé ismerik a zsidó istentiszteleti életet, kérek, hogy néhány szóban mutasd be, hogyan néz ki zeneileg egy istentisztelet.

KGy: Azzal kell kezdenem, hogy a Krisztus születése utáni 70-ben, amikor az akkori zsidó államot legyőzték a rómaiak, attól kezdve Izrael állam létrejöttéig a zsidóság csak a diaszpórában, szétszóratásban élt. Hogy milyen lehetett a két szentélyben az istentisztelet zenéje, arról szinte semmit nem tudunk. Semmi hang nem maradt fenn, persze, a Szentírásban rengeteg az utalás ...

DB: ... zsolnárszövegekben...

KGy: ... és a prófétáknál is vannak leírások, hiszen például amikor Ezra és Nehemja visszatér a babiloni fogságból s fölépítik a szentélyt, részletesen le van írva, hogy hol helyezkedett el a két kórus, tehát ez antifonális éneklés lehetett. Ám a legősibb zsidó liturgikus zene, amit a mai ember egy zsidó istentiszteleten hallhat, az a Tórának az olvasása ...

DB: ... a kantilláció.

KGy: Több mint valószínű, hogy annak az emléket őrzi, ami valaha megközelítően lehetett az ókori Júdeában. Szájhagyomány útján terjedt, s aztán később leírták, és ezek az ún. neumák vagy héberül neginák, a szöveg fölötti jelzések, ezek rögzítették a dallamfordulatokat is, a deklamáció fordulatait. Természetesen bármennyire is rögzített egy ilyen kantilláció, mindig egy kicsit szabad, egy kicsit rögtönzött, aszerint, hogy aki olvassa, mennyire átfűtötten, díszítetten deklamálja a szöveget. Ez a legrégebbi réteg.

DB: Az, hogy a Szentírás szövegét, mindenekelőtt a Tóra szövegét recitálva olvassák, nem pedig egyszerű „prózában”, az mindenütt elv.

KGy: Ez mindenütt elv. Nem csak a Mózes öt könyvét, a Tórát olvassák így, hanem a prófétákat, Eszter könyvét, a Szentély pusztulásánál elhangzó imákat, az Echát, vagyis a Jeremiás siralmait — augusztus tájékán. Mára részben a második világháború a maga szörnyűségeivel, részben az elmúlt ötven esztendő a maga ugyancsak vallásellenes magatartásával nagyon lecsökkentette azoknak a számát, akik mindezt az olvasási ismeretet még otthonról hozták. Az idős emberek egynémelyike még tudja, de a fiatalok nemigen jöttek az elmúlt ötven esztendőben ilyenfajta stúdiumra.

DB: Ráadásul nehéz, időigényes szellemi munka ...

KGy: ... egy élet is kevés ahhoz, hogy valaki tökéletesen csinálja. —De újabb rétegekről is kell beszélnem. A történelem folyamán a zsidóság szétszóródott. Először Kisázsia, majd Észak-Afrika, s Gibraltáron keresztül Hispániába. Később az inkvizíció miatt északabbra, kelet felől pedig még korábban a mai Ukrajna, Oroszország felől is jöttek zsidók az európai területekre. A befogadó társadalmak zenéje mindenütt hatott a zsidóság liturgikus zenéjére is. Közép-Európában, az askenázi zsidóság körében (askenázi héberül németet jelent), tehát nem csak a politikailag felfogott Németország területén, ...

DB: ... hanem a „német” kultúrkörben ...

KGy: ... kb. a VII–VIII. században a rabbik, akik egyben költők is, kántorok is voltak a szó akkori értelmében, —neveket is mondhatunk: pl. a Kalonymos családot—, visszamentek a régi Júdea területére, s azok liturgikus zenéjét fülhallás útján áthozták Európába. Egy másik rabbi Bagdadban, Irakban kutató. Elmondhatjuk, hogy legrégebbi dallamaink e csoportja kb. a VIII. századra megy vissza, s ezeket vallásos hagyományunk Szinaj-dallamoknak nevezi. Szinajnak azért, mert az a hagyomány él, hogy a Tórával, tehát a Tízparancsolattal együtt Istentől kapta Mózes ezeket a dallamokat. Természetesen a zenetudomány a VII–VIII. századból eredezteti őket.

DB: A szimbolikus igazság is fontos...

KGy: ... a szimbolikus igazság kétségkívül megvan, s ezek a dallamok élnek is a mai zsidó istentiszteleteken. Az egyik leghíresebb, amelyet talán mindenki ismer vagy hallott róla, a Kol Nidré; kb. XII–XIII. századi dallam, amely az Engesztelőnap előestéjén hangzik el. Amikor a középkorban békességben élt a zsidóság, —nem a keresztes hadjáratokra gondolok—, kialakultak a zsidó települések, ún. gettók; nem hitleri értelemben, hanem olyan települések, ahol szabad átjárás volt a zsidó és a keresztény világ között, s nem csak üzleti, hanem kölcsönös kulturális és vallási kapcsolatok is voltak. Egyik hatott a másikra. Az egyik legfontosabb kapcsolat a szentírási szövegek recitációja, vagyis a kantilláció. A zsoltárok és a Tóra, a Szentírás olvasását a gregoriánus voltaképpen rögzítette. A gregorián és a zsidó deklamáció között nagyon szoros a kapcsolat. A gregorián zene a középkorban visszahatott a zsidó zenére. Az egyik ilyen példa az egyik legnagyobb pillanatban hangzik el, amikor egy zsidó ember és egy istentisztelet közössége leborul. Köztudott, hogy a zsidó ember nem borul le, mert ez a bálványimádásra emlékezteti. De egyszer egy évben, ez is megtörténik ...

DB: ... mégpedig Újévkor az *Olénu lösabéach* ima elmondásakor, és kisvártatva Engesztelőnapon négyszer: egyszer ugyanerre az imára és háromszor, amikor azt idézik föl, hogy a szentélyben a főpap kimondta Isten nevét.

KGy: Igen. Az *Olénu lösabéach* leereszkedő, majd felemelkedő dallamának párhuzama egy *Agnus Dei*-dallam. Középkori hatás egy himnusz is, amely bevezeti a zsidó Újév esti imáit. De ugyanígy elmondhatnánk, hogy Németországban a *Minnesang* vagy a francia nyelvterületen a trubadúr-dallamok éppúgy hatással voltak, mint a keresztény liturgikus énekek. Továbbmenve, egy nagyot megint ugorva, Itáliában a XVII–XVIII. század tájékán meg kell említeni Salomone Rossi nevét, aki a zsidó liturgikus zenét megpróbálta egységesíteni a reneszánsz madrigálistílusban. Ez nem lehetett életképes, hiszen teljesen elveszett belőle a zsidó jellege, hanem megmaradt az, amit ma régizenének vagy madrigálistílusnak ismerünk.

A XVIII. században aztán két nagyon fontos esemény jellemezte az európai zsidóság történelmét. Az egyik a chaszidizmus kialakulása, a másik pedig az ún. felvilágosodás, tehát az emancipációt követelő zsidóság kialakulása. Ami a chaszidizmus érveit illeti, —*Bál Sém Tov* volt az, aki ezt a mozgalmat elindította— szembe kívánt szállni a középkori, nagyon rigorózus, nagyon szigorú rabbinikus felfogással, amely kizárólag a tudást és a szellemi elmélyülést tartotta a legalapvetőbb tulajdonságnak, amelynek egy zsidó embert jellemeznie kell. A chaszidok a fölszabadult, érzelmileg fölszabadult istenszeretetet hirdették meg, vagyis: nem kell teneked, zsidó ember, nagyon okosnak, nagyon tudósnak, nagyon felkészültnek lenned — ha te jót cselekszel, az Isten szemében akkor is megállja a helyét, ha nem tudatosan tetted. Az extázis, a tánc, az élet örömei hangsúlyt kaptak — ne felejtjük el, hogy ezek nagyon szegény zsidók voltak, ukrainai, baltikumi, lengyel ...

DB: ... galíciai zsidók ...

KGy: Igen, de ez a Galícia nem tévesztendő össze a spanyol Galíciával. Mindennek az eredménye aztán az lett, hogy ezek az ún. chaszid, népies dallamok szintén bekerültek a zsidó liturgikus zenébe. Ezeknek egy külön ága lettek az ún. otthoni énekek, a *zmirotok*, amelyeket ünnepen, tehát péntek este vagy szombaton vagy ünnepnapokon leginkább odahaza énekelnek a vallásos emberek. Van, amit a templomban is, hiszen a zsidó felfogás a templomot és az otthont nem választja élesen ketté. Az otthona is templom a hívő embernek, ahogy a templom otthona. Tehát, mikor egy péntek esti gyertyagyújtásra összegyűl egy család vagy egy közösség, az pontosan úgy imádkozik odahaza tovább, mint ahogyan a zsinagógában köszönti a szombatot, és ez vonatkozik minden egyes ünnepre. Itt van az a pillanat, amikor a népzene is hat, a mindenkori népzene. Hadd említsem meg a magyar népzeneből a híres, „Szól a kakas már” című dalt, amelynek héber szövege is van ...

DB: ... a kállói rabbi történetére gondolsz ...

KGy: ... igen, a nagykállói rabbi egy magyar parasztembertől hallotta ezt, és annyira tetszett neki, hogy úgy érezte, ez ugyanúgy zsidó, mint ahogy magyar, és azóta a zsidóság is magáénak érzi. Vagy a „Sírnak-rínak a bárányok”, amely az egyik leggyönyörűbb imarészletnél hangzik, hagyományos helyeken, újév és „hosszúnap” délelőtti liturgiájában megjelenik. De ugyanúgy elmondhatjuk ezt a bármelyik más nép között élő zsidóság zenéjére is.

A másik oldalon pedig Nyugat-Európában elindul a „felvilágosodás”. Eszmevilága a zsidóságban elsősorban Mendelssohn Mózes nevéhez fűződik mint filozófushoz, vallásújítóhoz, irodalmárhoz ...

DB: ... s akinek az unokája a zeneszerző ...

K.: ... Félix Mendelssohn. A magyar történelemben pedig II. József nevét kell megemlítenünk: az ő korában indul az a folyamat, hogy elérjék a zsidóság emancipációját. A nyugat-európai zsidóság különböző időkben érte el. Ennek nagyon fontos eredménye az istentisztelet átláthatósága: Mendelssohn Mózes „rendbe szedte” az imákat. Nem először történt ez a zsidóság történetében, hiszen Majmonidész is, a középkorban, már tett ilyen lépéseket. Mendelssohn volt az, aki bevezette a nemzeti nyelvű hitszónoklatot. Mendelssohn maga le is fordította a Bibliát németre. Attól a kortól használjuk a kétnyelvű Bibliát, hogy mindenki megértse.

DB: De csak az istentiszteleten kívül, tehát németül nem kantillálták.

KGy: Nem, őnála is csak az istentiszteleten kívül. És az egyik legfontosabb tézise az egyház és az állam szétválasztása. Tehát ő a zsidóságon belül is reformokat hajtott végre, az istentiszteletben, és ezzel természetesen ki is váltotta az ellenérzéseket, meg kell őszintén mondani...

DB: ... belül is ...

KGy: ... belül is, mert azon imák számát csökkentette, amelyik részben az ókori államhoz, tehát Cionhoz kapcsolódnak, részben a Messiás-váráshoz. Azt mondta: németek vagyunk, német zsidók vagyunk. S ezzel indul el a szó

legjobb értelmében vett emancipáció. Ezen az értendő, hogy a zsidóság összes hagyománya és az európai kultúra, művészet, stb. megfér egymás mellett. Sajnos félreértették, s különböző, karrier-, meg üzleti, meg egyéb dolgokból kezdődött egy nagyon komoly kikeresztelkedési hullám. Mendelssohn tragédiája az volt, hogy már a fia és unokái is áttértek. Ő nem ezt akarta.

Magyarországon a Kiegyezés adja meg az emancipációt, de meg kell, hogy említsük, hogy a szabadságharc vége felé, negyvenkilencben a szegedi országgyűlés kimondta az egyenjogúsítást. Csak hát sajnos a forradalmat leverték, és ebből nem lett semmi. Jött a Bach-korszak, rendkívül kemény idő a magyarság számára. Nem szeretem szétválasztani a magyarságot és a zsidóságot, de meg kell, hogy említssem, hogy hatalmas hadisarc sújtotta a zsidóságot is a forradalomban való részvételért. Ennek az eredménye lett viszont az Országos Rabbiképző megalakulása, mert a Haynau által összeszedett pénzt Ferenc József visszaadta a magyar zsidóságnak azzal, hogy rabbiképző, tehát egy teológiai intézmény jöjjön létre.

DB: A felvilágosodás az istentiszteleti zenében is nagy változásokat hozott.

KGy: Ahogy a chaszidizmus kialakította az „otthoni énekeket” és ezzel beáramlott a népzene, a felvilágosodás szükségessé tett egy alapjaiban megváltozott zsidó liturgiát. Miért? Először is azért, hogy megtörtént az emancipáció, már nem csak kis imaházak voltak, hanem elkezdődtek a nagy építkezések. Gondoljunk a Dohány utcai zsinagógára, mely még a múlt század közepén épült! Gondoljunk Berlin, Bécs, Párizs óriási méretű zsinagógáira! Az egyenjogúsított zsidó polgárságnak ez fontos volt. A nagy légtérű termekben már nem lehetett kis hangon „nótázni”, szükség volt szép, nagy, de főleg zeneileg képzett hangokra. Nem véletlen, hogy Bécsben alakult ki ez az irányzat. Az első ún. zsidó kántor-szerző Salamon Sulzer volt. Gyönyörű hangon énekelt, Schubert barátja volt, és növendéke is. Megtanulta a zeneszerzést: a formát és az összhangzattant. Mint énekes egy pár Schubert-dalt is bemutatott, sőt komoly barátságban volt Liszt Ferencsel is, aki egyszer meg is látogatta a bécsi zsinagógában, és megrendülten írt arról, amit hallott. Az istentiszteletet értem ezen, és Sulzert. Németországban egy Louis Lewandowsky nevű, ugyancsak zeneileg nagyszerűen felkészült ember alkotott. Nem volt olyan szép hangú, mint a bécsi kántor, ezért ő inkább kórust vezetett. Neki is nagyon sok kompozíciója van. Párizsban Samuel Naumbourg ugyanezen irányzat képviselője. Magyarországon Friedman Mórt említeném, aki a Dohány utcai templom avatásán funkcionált. A Ferenc József Rabbiképző Intézetben ő volt a kántorság tanítója. Ki is adott egy gyűjteményt, ahogyan Sulzer és Lewandowsky is, részben saját kompozícióikat, részben a tradicionális zenét gyűjtötték össze. Később Friedman Mór Bécsbe került, és bécsi főkántor volt haláláig.

DB: Ez azt jelenti, hogy azt a stílust, amelyet a külvilág leginkább eredeti „zsidónak” ismer, ősi keleti jelenségnek gondol, a kántortradíciót jelenlegi formájában gyakorlatilag a XIX. század elejére vezethetjük vissza, sőt, magát ezt a funkciót is?

KGy: Igen. E funkcióval kapcsolatban nagyon sok tévedés van, amit el kéne osztatni. A reformot nem úgy kell elképzelni, hogy mindent elvetett volna, ami előzőleg volt. A tradicionális dallamokat, a Szinaj-dallamokat vagy más tradicionális dallamokat megtartotta és beleépítette az istentisztelet rendjébe, csak a kornak megfelelően dúr-moll rendszerbe illesztve. Ha földolgozta, ha kórusral működött, ha esetleg orgonája is volt, a dúr-moll hangzásvilágba illesztette a szó bécsi klasszikus vagy kora romantikus értelmében. Miért? Azért, mert Sulzer Schubertnél tanul. Aztán az ő korában még élt Beethoven is. Olyannyira, hogy Sulzer felkereste Beethovent, és egy *Kol Nidré*-dallamot szeretett volna tőle kapni, de nem sikerült. Mégis, Beethoven aztán az egyik utolsó vonósnégyesében fel is használta e motívumokat. A bécsiekre a bécsi klasszikus mesterek hatottak, Lewandowskyra elsősorban Felix Mendelssohn. A franciákra elsősorban, Isaac Halévy vagy Meyerbeer. Mindig az illető ország nagy zeneszerzői hatottak a zsidó kántor-zeneszerzőkre. De ez nem jelenti azt, hogy elvetették a régi dallamokat. Más kérdés, hogy vannak önálló kompozícióik különböző alkalmakra. Legyünk őszinték, ezek általában másodvonalbeli alkotások, nem olyanok, mint egy Mozart-, vagy egy Schubert-egy-házzene, de legjobbak zsidó szempontból értékesek, és szeretik őket.

DB: A gyakorlat megmutatta az értéküket: mind a neológ, mind az ortodox zsidóság énekli őket.

KGy: Igen, különösen érdekes, hogy egy pár telitalálat népénekké vált. Szinte senki nem tudja már, hogy Sulzer vagy Lewandowsky írta, ortodoxok, neológok egyaránt éneklik, mert annyira népszerű.

DB: Például a szombatfogadó *Löhó dajdi*.

KGy: A szombatfogadó Löhó dajdi-nak több dallama van. Ma Magyarországon a legjobban a Sulzer-félét ismerik, de Lewandowsky is írt. Az például német területen nagyon népszerű. S nemrégiben, amióta megtörtént a rendszerváltozás, de már előbb is, ahogy a kapcsolatok megjavultak Izraellel, illetve újra létrejöttek, egy izraeli Löhó Dajdi-t is nagyon megkedveltek, nagyon sok közösség énekli: kimondottan chaszid táncdal.

Az istentisztelet zenéje ma

DB: Ezek a terminusok, hogy előénekes, chazan, kántor, főkántor: nem zsidóknak eléggé ismeretlen fogalmak. Milyen szerepeket takarnak?

KGy: Azt szeretném először is tisztázni, hogy a kántor eredetileg nem „egyházi” funkció. Induljunk ki abból, hogy az köztudott talán: egy zsidó istentiszteletet akkor lehet megtartani, ha tíz férfi együtt van.

DB: Ez a *minjen*. Kivételes esetekben kilenc férfi és a Tóra.

KGy: Hát, ilyen is van, bár vannak rabbik, akik nem szeretik ezt az engedményt. De, mondjuk, ilyen is van. Sajnos rá vagyunk kényszerítve, sőt, őszintén megmondom, hogy nagyon sok helyen egyszerűen nem lehetne a szigorú szabályok betartásával istentiszteletet tartani, és bizony a reformközösségek,

amelyek túlteszik magukat ezeken a nagyon kemény szabályokon, —minálunk ilyenek nincsenek—, a szükségből csinálnak erényt, hogy a hölgyeket is beszámítják. Mondom, ez nem Magyarországon van, de hát, mondják, különben nem tudnának imádkozni. Nagyon nagy probléma ez.

De visszatérve a kérdéshez: ha tíz férfi —vagy ha úgy tetszik, kilenc férfi és a Tóra— együtt van, bárkit meg lehet bízni azzal, hogy ő legyen az előimádkozó. Általában a legnagyobb tudásút, legtekintélyesebbet, esetleg a legszebb hangút, aki tudja a szöveget. Magyarán megtisztelik azzal, hogy legyen ő az előimádkozó. A hivatásos előimádkozó szerepéről egyébként a XIV. század óta tudunk. Az előimádkozónak egyszerűen az a feladata, hogy a közösséget vezesse az imák során. „Bemondja”, hogy mit imádkozunk, elmondja a szakasz végét, és bejelenti a következő szakaszt. Tehát a közösség őt követi. Természetesen ennek a funkciónak nagyon komoly súlya van, hiszen az előimádkozó a közösség megbízásából közvetíti Istenhez a közösség imáját. Ez nem lebecsülendő valami. Az, hogy megbíznak a tizből egy férfit, nagyon nagy kitüntetés.

DB: Hogy mindenki értse, miről van szó, egy példát is mondok. A zoltár-éneklés a zsidóságban nem strófikus éneklés, mint például a református egyházban, vagy recitáció, mint a katolikus egyházban, hanem a közösség minden tagja mondja, éneklő a zoltárokat, ám az előénekes elkezd és egy sort a zoltár elejéből fönnhangon énekel, majd a közösség minden tagja imádkozik, ki fönnhangon, ki halkabban, a magam ritmusa szerint, s akkor az utolsó egy-két verset ismét az előimádkozó éneklő fönnhangon. Így tehát azzal, hogy énekel, egyben „bejelenti”, ha nem is szóban, hanem ráutalással, hogy most a következő zoltár jön sorra.

KGy: Ez a legegyszerűbb formája az előimádkozásnak. Az előimádkozó az, aki a közösség küldötte — így szoktuk ezt mi mondani héberül: *sliach cibur*. Mármost a héber *chazan* egy „fejlettebb” fokot jelent. A *chazan* voltaképpen már művész. Művész, mert a rögzített vagy improvizált, tehát rögzítetlen dallamokat egy kicsit variálja. Egy kicsit —hogy úgy mondjam— a saját egyéniségét is beleadja, de ez természetesen mindig összefügg az elmondandó szövegrész jellegével. Tehát megnyilvánul, hogy ő akkor éppen azt az imát hogyan érzi. Hogyan szólítja meg az Örökkévalót. Hogy ő hogyan kér áldást a közösségre. És ez mindig egy kicsit a pillanatnyi ihlettől is függ. Tehát őt nevezzük *chazannak*.

Ettől —mondjuk így— egy fokkal magasabb helyen áll a kántor, aki annak a bizonyos XIX. századi reformnak a szülötte. Aki a reformok által megkövetelt módon, zeneileg és főleg énektechnikailag is bonyolultabban elő tud adni imákat. Még egyszer nagyon hangsúlyozom: nincs ellentmondás a *chazanut* és a kántorság között.

DB: A főkántor ehhez képest tehát csak egy tiszteleti cím. — Ezek szerint az istentisztelet a *chazannal* és/vagy egy előimádkozóval tökéletesen végbe tud menni?

KGy: Tökéletesen. Az is mutatja ezt, hogy maga a sulzeri reform elsősorban az ünnepek előestéjére vonatkozik, tehát a péntek esti (szombat előesti) vagy ünnep előesti imákra és a délelőtti imákra. Miért? Mert akkor jöttek a legtöbben a templomba. Mármost a reggeli ima vagy a délutáni ima vagy egy hétköznapi esti ima, az teljes mértékig hagyományos. Tehát ha egy reggeli ima után következik a délelőtti ima, akkor a két kultúra egyszerre, egy időben van egymás mellett. De mindez —még egyszer nagyon-nagyon szeretném hangsúlyozni—nincs ellentétben Az a fajta zene, amit úgy nevezünk, hogy Sulzer-féle vagy Lewandovsky zenéje, másrészt az, amit úgy nevezünk, hogy a hagyományos mód (nuszach), tehát amikor az előimádkozó hagyományos módon recitál —mondjuk— egy ortodox közösség templomában, ugyanolyan érték, persze, ha megfelelően adják elő.

Egyébként nagyon fontos volt a reform. Mert ha teljesen zenei szempontból nézem most ezt a régebbi időt, tehát egészen a XVIII. század végéig, a XIX. század elejéig, egyszerűen arról volt szó, hogy zenei szempontból tanulatlan emberek, chazanok járkáltak a világban, ezeket meg is hallgatták, de akik meghallgatták, ezek sem voltak zeneileg képzett emberek, akár a hitközségi előjárók sem. Az volt a lényeg, hogy az illető jól tudja a szöveget, jól tudja a Tórát olvasni, és így tovább, de hogy ez zeneileg milyen szintű volt, nem volt érdekes — egy kicsit „vándorcirkusz” jellege volt a dolognak, szórakoztató jellege volt, valami összevissza éneklés. Miután hangszer nem volt, hangszer nem lehetett a templomban ...

DB: ... ma sem lehet, kivétel az orgona, meg a hagyományos sófár, de az nem kísérőhangszer ...

KGy: Ez nem is változott. Ezek után el lehet képzelni, hogy milyen összevisszaság volt. Ebben akartak Sulzerék rendet teremteni, teremtettek is, és ez lényegében a mendelssohni filozófia zenei vetülete volt. És az emancipációt zeneileg végül is meg tudták csinálni.

DB: Egy fogalmat kell még tisztázni, mielőtt a mai gyakorlatról beszélénk néhány szót, mert nem tisztáztuk, hogy mi a neológia és az ortodoxia. Az előbb könnyen vágtam közbe, hogy „orgona”, de orgona csak neológ zsinagógákban lehet, az ortodoxia ettől is szigorúan elzárkózik.

KGy: Ez egy borzasztóan nehéz, történelmileg kialakult helyzet, amelyet nagyon nehéz összefogottan elmondani. Az emancipáció és a felvilágosodás kora fölvetette egy pár nagyon régi vallási szabály megtarthatóságának a kérdését. Gondoljunk arra, hogy az emancipáció kapcsán először is magyar vagy német nevet kellett fölvenni. Innen az a sok Schwarz, Gelb meg Grün, akiket viccekből mindenki ismer, német nevek, mert a héber neveket az állam nem fogadta el. Tehát a zsidó embereknek anyakönyvvezető előtt polgári házasságot is kellett kötniük. Ma minden vallásnál természetes ez: előbb a polgári házasság, azután az egyházi. Természetesen a héber neveket is megtartották, de csak ...

DB: ... zsinagógai használatra...

KGy: ... igen, ott használatosak a héber nevek. Tehát, számtalan olyan dolgot kellett újragondolni, amelyek miatt bizony szakadás jött létre a zsidóságon belül. Ennek egyik eklatáns példája Magyarországon történt. Ferenc József a kiegyezés után azt óhajtotta, hogy legyen egy zsidó hitközség. 1868-ban meg is volt a kongresszus, de ezen, sajnos, szétszakadt a zsidóság. Ebből lett a mai értelemben vett neológia, tehát kongresszusi zsidóság. Ezért nevezik Magyarországon kongresszusi zsidóságnak vagy neológiának azokat, akik elfogadták a reformot. Az ortodoxia megmaradt a hagyományhű területeken, és volt egy harmadik csoport is, ma már sajnos nagyon kevesen tartoznak ide, de annakidején, a holokauszt előtt, nagyon komoly számú embert jelentett, az ún. status quo ante. Ők nem csatlakoztak se ide, se oda. A viták vallási kérdésekben voltak, a hagyomány kérdéseiben, az oktatás kérdésében, templomépítés kérdésében. Hogy csak egyet mondjak: a Tóra-olvasó asztal hagyományosan a zsinagógák közepén volt. Ezt a neológia igen sok helyen a frigyszekrény elé vitte. Egész egyszerűen az volt az oka, hogy nem akarták szétvágni a templomot. Magyarán: több ülőhely..., és még számtalan hasonló dolog. Nem szeretném, ha félreértenéd — nem szembeállítok, most megint csak tényeket mondok el.

Ilyen az orgona-probléma is. Ami kezdettől fogva borzasztóan éles. A nagy templomokban nem lehetett úgy, kis hangon énekelgetni, ahogy a kis zsinagógákban vagy imatermekben, vagy akár otthon. Tehát ezért vezették be Sulzerék a kórus használatát. Először férfi- meg fiúkórus volt, aztán később jött a női kar. Itt volt az újabb probléma, hogy az „oltár”, tehát a frigyszekrény elé nők nem állhatnak, s akkor „eldugták” őket. A nagyobb zsinagógákban lenn, a földszinten van a férfiaké, és emeleten vagy emeleteken van a női karzat. Ez is hagyomány, hogy nem együtt imádkoznak a férfiak és a nők. Ha a prágai Altneuschulra gondolunk: a gótikus zsinagógában még ma is látható, hogy a nők csak egy kis ablakon láthattak be a férfiak imatermébe.

DB: Ez nagyon hasonló a hagyományos magyar falvak templomi szokásához, ahol férfiak és nők külön ülnek.

KGy: Ehhez hozzájött a templom nagy mérete, és az is, hogy zeneileg mi támasztja meg a kórust. Ne essen le a magasság, ne legyen hamis az ének. Tehát be kellett hozni az orgonát.

DB: Nyilvánvalóan az emancipációnak és a gazdagságnak is jelképe ...

KGy: Így van, jelkép is volt. De nem arról volt szó, hogy utánozzák a többi vallást, nem. Elsősorban egy zenei szükséglet volt, nem csak valami önmuto-gatás. E tekintetben a neológia sem volt egységes, mert nem minden közösség fogadta el az orgonát. Meg kell említenem Lów Lipót rabbit, aki a szabadságharc alatt tábori rabbi volt, ő az, aki magyar nyelven kezdett el prédikálni, és ő az, aki Nagykanizsán bevezette az orgona használatát. Nagyon-nagyon sok városunkban nem volt orgona, sokban viszont volt. Magyarország mindig gyűjtőmedence volt a Kárpátokon belül. Hiszen északról vándorolt be az üldöztetésekkel a lengyel, ukrán, baltikumi zsidóság. S ezek általában a kelet-

magyarországi területeken éltek. A dunántúli zsidóság inkább polgárosodott, és akik Nyugat-Európából bejöttek, lehetőleg ott telepedtek le. Ez a kultúrára is vonatkozott. Egy olyan neológ hitközségben, mint amilyen a szegedi, ahol én születtem, tökéletesen érezhető volt a baltikumi, a lengyel kultúra, mert az a főkántor, aki az én gyerekkoromban ott működött, Lamberg Mór, —szegényt a deportálásban elpusztították—, ő onnan jött. Tehát hozta magával az ottani szokást, és ezt egyesítette a szegedi hagyományokkal. Azt mondhatnám, hogy egy, zsidó liturgikus zenei szempontból kevert és nagyon színes zenei élet volt annakidején.

Ma Budapesten, három helyen szól orgona, tehát ott hallható orgonás istentisztelet. Elsősorban a Dohány utcai zsinagógában, ahol orgona, kórus és nagyszerű főkántor énekel. Télen, amikor a Dohány utcai zsinagóga nem működik, ugyanez a Hősök templomában van. A másik hely a Frankel Leó utcai, budai zsinagóga, ahol szintén egy kisebb létszámú kórus énekel, s a harmadik hely éppen az Országos Rabbiképző zsinagógája, ahol orgonakísérettel énekel az egész közösség. Tudniillik kórus nincs. Van egy nagyszerű főkántor, van orgona, ...

DB: ... van jó orgonista ...

KGy: ... itt az a szokás, hogy a közösség énekel. A Goldmark Kórus, a Rabbiképző kórusa csak nagyünnepeken funkcionál. A Hegedűs Gyula utcai zsinagógában egy kisebb férfikar segít, de természetesen orgona nélkül. Előfordult már, hogy a Bethlen téri zsinagógában, ha összejön egy gyerekkórus, segít a kántornak. Tehát, ilyen változatok vannak. De a Hegedűs Gyula utca, a Nagyuvaros utca, a Bethlen tér hagyományosan sose volt orgonás templom. A vidéki városaink közül Szegeden, Pécsen, Hódmezővásárhelyen, csak pár példát mondok, s természetesen a Dunántúlon még több helyen volt orgona. Kelet-Magyarországon inkább a status quo ante közösségek voltak jellemzők, s a mai napig sincs orgona se Nyíregyházán, se Debrecenben, se Miskolcon.

A kántorképzés

DB: Néhány szót beszélj legújabb funkcióról, hiszen az a dicsőséges kor, amelyről zeneileg itt beszámolhattál, sajnos megszakadt a soával, a holokauszttal. Óriási vérvesztések és az elmúlt negyven egynéhány év után gyakorlatilag most az utolsó pillanatban kell egy hagyományt átmenteni, megtanítani. Fiataloknak, amíg egyáltalán van kapcsolódási pont. A Liturgia Tanszék keretében, annak felügyeletével, országos kántorképző tanfolyamot is fenn tartotok.

KGy: Erről nagy örömmel beszélek. Az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Liturgia Tanszékének van egy ún. liturgiatorténnet-előadó és egy kántorképző szaka. A liturgiatorténnet-előadó nagyon fontos szerep. Azokon a helyeken, ahol nincs rabbi, ahol csak egy pár zsidó ember él, de szeretnének egy közösséget alkotni, sokszor nincs vagy nem volt felkészült, tehát judaisztikai

szempontból felkészült ember, aki össze tudná fogni, vezetni tudná a közösséget, olykor egy péntek esti istentiszteletet meg tudna tartani, szociális problémákat képes lenne megoldani, tehát hogy az öregeket, betegeket segítse és tanítsa a fiatalokat. Ezért hirdettük meg ezt a szakot. Nagyon sokan jelentkeztek, most kb. ötven emberünk van. A szak keresztfélévvel indult, 1998 januárja óta működik, te is tudod, hiszen akkor kezdted járni. Komoly sikerrel működik: el kell, hogy mondjam, hogy azóta egy kicsit „meglódult” a vidéki vallási élet. Ezek az emberek, főleg vidékiek, felnőttek, dolgozók, elkezdtek működni, már most, tanulás közben. Minden hónapban egy vagy két vasárnap reggeltől délutánig elméleti és gyakorlati órák vannak. A kántorságot nem teljes egészében ismerik, de bizonyos részét igen, egy péntek estét vagy egy szombat délelőttöt le tudnak vezetni. Ez a liturgiátörténet szak. A kántorszak már egészen komoly, hivatásos kántorok képzésére alakult, jelen pillanatban tizenkét növendékünk van, akik ma gyakorló kántortanároknál külön is tanulnak. Tehát ezt úgy kell elképzelni, ahogy a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán, ahol a hangszeresek egyéni oktatásban tanulnak zongorát, hegedűt vagy fuvalót, stb. de részt vesznek az elméleti oktatásban — ez nálunk közös a liturgiátörténet szakkal. Mint mondtam, a különböző kántoroknál, akik ma működő budapesti kántorok, különórákon, egyénileg is tanulnak. Komoly eredményeket értünk el már ilyen rövid idő alatt is. Tehát a szomorú történelmi események miatt ezek a kis lépések nekünk nagyon fontosak. Ma már van istentisztelet Szombathelyen, Székesfehérvárat, Kaposvárra lemennek, Szegedre olykor, Pécsre olykor. Az egyik, általad is ismert legnagyobb veszteségünk, Fóti Márton főkántor úr halála, akiről nemrég megemlékeztünk ...

DB: ... mikor hozzájárulásotokkal vendéghallgatóként részt vehettem a liturgikai képzésen, épp az ő csoportjában tanultam meg az istentisztelet, az előimádkozás alapvonalait. Gondolom, az utódjára akartál célozni: a Fóti Marci bácsira emlékező istentiszteleten már hallottam is a szép hangú, kiváló fiatal kántort ...

KGy: ... Szilágyi Gábort, akit, ma már, tudjuk, Domán István főrabbi úr és László elnök úr szerződtetett. Tehát ez a fiatalember, aki egyébként Klein Ervin főkántor úr növendéke, nagyon bevált. Ő már másutt is énekelt, és őrajta kívül is tízegynéhány emberünk van, akik állandóan gyakorolnak. Nem csak a vasárnapi együttléteken, hanem például péntek esténként, amikor az intézet tanistentiszteletén működnek. De ha beteg akármelyik főkántorunk vagy szabadságon van, bármelyikük „bedobható” már egy péntek esti vagy egy szombat reggeli, délelőtti istentiszteletre.

DB: Bizakodunk abban, hogy megmaradnak a zsidó közösségek Magyarországon, megmaradnak a minjenek, sok helyen összejön legalább tíz fölött férfi, aki együtt imádkozik. S zenei életük irányítását, vezetését, színesítését pedig, kiváló, most már fiatal kántorok is végezhetik, akik tovább viszik a zsidó kántorság sajátos közép-európai hagyományát.

Kármán György, ahogyan emlékeinkben őrizzük.